

О.А. Кальниченко,

доцент;

В. О. Подміногін,

кандидат філологічних наук, професор

(Харківський гуманітарний університет "Народна українська академія")

ІСТОРІЯ ПЕРЕКЛАДУ ТА ПЕРЕКЛАДАЦЬКОЇ ДУМКИ В АНГЛІЇ (РАННІЙ СЕРЕДНЬОАНГЛІЙСЬКИЙ ПЕРЕКЛАД)

У статті розглянуто історію перекладу та думок про переклад у середньовічній Англії за раннього середньоанглійського періоду від нормандського завоювання 1066 р. до епідемії чуми сер. XIV ст. Досліджується переклад з латини на більш престижну на той час англо-нормандську та англійську мови.

При розгляді перекладу в історичному розрізі відразу стає помітно, наскільки наші теперішні уявлення про переклад відрізняються від тих, що існували раніше зокрема в епоху Середньовіччя. Показовою в цьому плані є середньоанглійська перекладацька традиція. Її вивчення є науковою проблемою, вирішення якої дозволяє зрозуміти, яку важливу роль може відігравати переклад в історії суспільства. Середньоанглійська перекладацька традиція неодноразово була предметом аналізу з різних боків [напр., 1: 2; 3], але зараз актуальною стає проблема її розгляду не ізольовано як суто національної, а, принаймні, у загальноєвропейському контексті. Тому мета цієї публікації – викласти становлення поглядів на переклад та зміни в них у середньовічній Англії, а також указати на зв'язок цих поглядів із тогочасною практичною перекладацькою діяльністю.

За початок середньовічної перекладної англійської літератури ми, як і Р. Елліс [1: 39], вважаємо місію першохрестителя Англії Августина Кентерберійського, який прибув до Кенту за дорученням папи Григорія Великого з метою навернення до християнства англосаксів у супроводі тлумачів-франків 597 року. Складніше встановити, коли Середні віки в Англії змінюються добою Відродження: тут за межу віху часто приймають творчість англійського першодрукаря Вільяма Кекстона (William Caxton, бл. 1422 – 1491), котрий розпочав друкувати книги у 1475 році, коли видав власний переклад англійською мовою розповіді про падіння Трої з французького перекладу Рауля Лефевра ("Recueil des histoires de Troye") під назвою "Rescuell of the Historyes of Troye". Умовною датою поділу середньовічного перекладу на давньоанглійський та середньоанглійський служить 1066 рік (рік нормандського завоювання Англії), хоча й після завоювання знання давньоанглійської зберігається в низці монастирських центрів і протягом XII ст.

Середньоанглійський період займає чотири століття: між нормандським завоюванням та друкарськими пресами Кекстона. Проте цей період зручно поділити на дві частини: ранній (об'єкт нашого дослідження) та пізній середньоанглійський період, межею між якими є середина XIV ст., коли англійська мова витіснила французьку як панівну літературну мову. Джон із Тревизи в "Поліхроніконі" пояснює цю зміну катастрофічним впливом Чорної Смерті – епідемії чуми 1349 року – на шкільну освіту. Проте й до того французька мова в Англії вже виходила з ужитку. Після Великої Чуми кількість освічених кліриків істотно зменшилась, а лихо та розруха мало сприяли витонченості, і коли життя звелось лише до животіння, то використання народної говірки природно стає загальним. Хоча переклади та оригінальні твори французькою мовою продовжували створювати в Англії і в кінці XIV ст. Серед них слід відзначити *Mirour de l'Homme* "Зерцало людини" (бл. 1374-1380) уславленого сучасника Чосера Джона Гавера (бл. 1330-1408). Проте саме рішення Чосера перекладати та писати лише англійською виявилось вирішальним для подальшого розвитку англійської літератури та культури [1; 2].

Коли говоримо про середньовічну англійську перекладну літературу, то тут проблематичними будуть усі поняття: і поняття "переклад", і поняття "англійський", і поняття "література" [1: 40]. До появи книгодрукування перекладачі постійно працювали з копіями джерельних текстів, у яких, у порівнянні з оригіналом, містилися пропуски. Тому перекладачам часом доводилося діяти як критикам текстів. Отже, при аналізі середньовічних перекладів оригінал слід розглядати як відправну точку для перекладу, а не як джерельний еталон, із яким можна порівняти переклад [1: 40]. До того ж переписувачі самі часто чинять не як копіїсти, а немов автори першоджерела. Копіює та автор – це дві крайнощі того спектру середньовічної практики, що пов'язана із практикою перекладу, а між цими двома крайнощами розміщуються ще компілятор та коментатор. Отже, наше розуміння поняття "переклад" відносно цього явища у Середні віки має бути досить гнучким, щоб, з одного боку, під це поняття підпадали підрядні глоси, а з іншого – оригінальні витвори за мотивами чи компіляції [1: 40]. Поняття "література" є менш проблемним, бо існує загальна згода, принаймні серед медієвістів, що за Середньовіччя в поняття літератури вкладали значно ширший смисл, аніж тепер [1: 39].

До XIV ст. нечисельне коло письменників та освічених читачів у Англії користувалися переважно латиною та французькою мовою, надаючи їм перевагу перед грубою англійською мовою селян та міщан. Тома Англійський, Роберт Вас та Марія Французька хоч і творили на англійській землі і, безперечно, використовували сюжети, запозичені з англійської та валлійської історії та легенд, однак їхні твори належать до французької літератури [3].

До середини XIV ст. літературна культура в Англії була тримовна. Порівняно з мовами, що використовувалися у навчанні (латина) та в куртуазній культурі (англо-нормандська), англійська мова спершу була обмежена як засіб літератури і географічно – хоча на заході країни вона й утримувалася, – і соціально. У нотатках до "Поліхронікона" Джон із Тревізи відзначає, що *oplandysch men* ("неосвічені, горяни") з усіх сил пнуться вивчати французьку, щоб про них були ліпшою думки. А в *Holkham Bible Picture Book* (бл. 1326 року) скрізь використовується французька мова, за винятком сцен Різдва, де слова пастухів подано англійською. Однак ця картина на той час уже змінювалася, про що свідчить роман кінця XIII ст. "Про Артура та Мерліна", у пролозі до якого сказано, що створено його "для багатьох шляхтичів... котрі не знаються на французькій мові" [1: 41].

Розподіл на переклади для еліти та для широкого загалу, довіра до однієї живої мови та недовіра до іншої регулярно проявляються під час усього середньоанглійського періоду [2]. Так, відразу після нормандського завоювання перекладачі використовують переважно англо-нормандську, на відміну від англійської, адже вони впевнені в життєздатності першої та в її приналежності соціальній еліті [4: 90 – 91]. Переклади англо-нормандською пов'язані із двором та монастирськими центрами. Кілька перекладів англо-нормандською здійснено жінками, в тому числі у XII ст., черницями з Баркінга, де якась Клеменс здійснила віршований переклад *Passio* ("Пристрастей") св. Катерини Александрійської, а невідома черниця – "Житіє" св. Едуарда Сповідника [5].

Особливість англо-нормандської полягає в тому, що діалект однієї мови, а саме французької, переноситься на територію іншої мови – англійської, а таке переміщення спричиняє двобічний вплив: з одного боку, мови, якій цей діалект належить, але від якої він територіально відірваний, а з іншого – мови, на території якої він опинився. У подальшому, в більш пізній англо-нормандській мові відбувається істотне нашарування інших французьких діалектів, адже до англійської корони з часів Генріха II належали й інші французькі території (Анжу, Пуату, Гієнь, Овернь, Лімузен та інші), а також на нього впливають місцеві англійські говірки. При чому ані термін "мова", ані термін "діалект" не відбивають усіх особливостей виникнення та розвитку англо-нормандського діалекту, який в умовах відсутності території, де ним користувалася б більшість населення, перетворився на соціальний діалект, і як такий, незважаючи на належність панівній групі, приречений на зникнення. [6: 87-88].

Отже, протягом усього середньоанглійського періоду в Англії існувало дві розмовні мови – англо-нормандська та англійська, й переклади могли здійснюватися з латини на будь-яку з них, або з однієї на іншу. У XIII ст. англо-нормандська була престижною мовою [4: 87]; так, визначний учений і перекладач цієї доби Роберт Гросстет, вроджений англієць, сільський хлопчина, що став єпископом Лінкольна і канцлером Оксфордського університету та відстоював англійську як мову навчання мирян, сам на письмі переважно вживав французьку. Широко вживана на початку XIV ст., англо-нормандська використовувалася при дворі і в XV ст. У такій мовній ситуації вибір цільової мови перекладу неминуче відбивав комплекс соціально-політичних впливів [2].

Це може послужити поясненням відносно малої чисельності оригінальних англійських творів та перекладів англійською у перші двісті років після нормандського завоювання. Наприклад, близько 1200 року священник Лайамон створив англійський переклад *Historia Regum Britanniae* Гальфрида Монмутського (бл. 1135). Перекладав Лайамон з англо-нормандського посередника – перекладу тексту Гальфрида Монмутського, виконаного джерсійцем Васом (*Wace*) під назвою "Брут" (1153). Лайамон перетворив двовірші та куртуазну оповідь Васа у напівдавньоанглійську епічну поему. Це звернення до давніх традицій, що є цілком зрозумілим як засіб збереження почуття англійського на тлі домінування французького, обмежує власні можливості: латинський першотвір Гальфрида зберігся у 190 рукописах, переклад Васа – у 26, а "Брут" Лайамона – у двох [4: 109].

У цьому відношенні корисним буде порівняння з іншою групою перекладів XIII – XIV ст. – перекладами середньоанглійською лицарських романів, переважно анонімними. Незважаючи на те, що дуже мало копій цих перекладів збереглося, це були надзвичайно популярні твори. Часто це були переклади із французьких джерел, хоча у XIV ст. не так часто, як у XIII ст. Так, незалежно було перекладено два ле Марії Французької (*Sir daunfal, Lai le Freine*); "Івейн" (*Yvain*) Кретьєна де Труа стало джерелом для анонімного "Івейн та Гавейн" (*Ywain and Gawain*). У цих перекладних романах прослідковується певна постійна схема змін, що частково відображає зростання кількості читачів-буржуа, яким, власне, ці переклади і призначалися: сюжет зводиться до найнеобхіднішого, у перекладі менше тонкощів та нюансів почуттів [4: 144], а гумор та іронія першоджерела зростають та поширюються [1:41].

До середини XIV ст. більшість середньоанглійських перекладів були анонімними і, за винятком Ричарда Ролле з Гемпольського (Richard Rolle of Hampole, бл. 1300–1349), чернця-пустельника з Йоркширу що навчався в Оксфорді, і писав англійською та латиною дидактичну прозу та вірші, пристрасні та щирі про любов до Бога, і чий Псалтир використовувався і через 100 років, а то й більше, здається мало хто з перекладачів був достатньо значимим, щоб зробити істотний внесок у розвиток традиції, чи щоб набути популярності у широкої читацької аудиторії [2; 7: 49]. У "Передмові до англійського перекладу Псалтиря" Ричард Ролле писав: "У цій роботі я не буду використовувати вчених висловів, а самі легкі та прості слова англійської мови, які наближуються до латинської мови щонайбільше з тим, щоб ті, хто не знає латини могли зрозуміти багато латинських слів через англійську мову. У перекладі я дотримуюся літери наскільки можу, а де не можу відшукати англійського слова, яке б точно відповідало латинському, то дотримуюся смислу, щоб тим, хто читатиме книжку, не треба було боятися, що вони не зрозуміють. У поясненні я наслідую отців церкви, оскільки може статися, що воно потрапить до рук лихого людини, яка й гадки не має, як слід тлумачити цю роботу, і заявить, що я не знаю, що кажу, й, таким чином, спричинить велике зло собі та іншим, поставившись із презирством до цього твору, який є благотворним як для неї, так і для інших" (переклад Кальниченка О. за [7: 49 – 50]).

У цей період чимало англійців здійснюють переклади латиною, особливо наукових, теологічних та філософських трактатів, часто за межами Англії, з арабської та грецької, серед яких варто виокремити Аделарда Батського та Роберта Кетського. Науковий світогляд усіх, хто був пов'язаний із соборними школами, протягом всього XII ст. безперервно розширюється та збагачується. На початок XIII ст. в Західній Європі було перекладено латиною майже всі твори Аристотеля, причому часто разом із грецькими та арабськими коментарями, а також основні географічні, медичні, математичні та астрономічні праці грецької та арабської науки; і вченим XIII ст. належало вирішити питання, як узгодити ці нові дані, що їх було взято з поганських творів, із загально визнаними та непорушними істинами Святого Письма [8: 275 – 276].

Полеміка, що розгорнулася у XIII ст. в Паризькому університеті стосовно перекладу грецьких філософів з арабських джерел, викликала жорстке обговорення питань перекладу. Англієць Роджер Бекон (1220 – 1292), виходячи з лексичних та термінологічних даних та із власного невдоволення якістю цих перекладів, у своїй праці *Opus tertium* визнав переклад взагалі справою неприйнятною [9]. Вихід він убачає у вивченні іноземних мов, про що й пише в "*Opus Maius*" [7: 44 – 46]: "...неможливо латинцям досягти необхідного у стравах божественних та людських інакше, аніж через знання інших мов... Бо увесь священний текст було взято з грецької та гебрійської мов, а філософія походить із цих джерел та з арабської мови" (переклад О.А. Кальниченка та С.О. Кальниченка).

Далі Р. Бекон пояснює, чому саме переклад є неможливим: "...неможливо, щоб конкретна якість однієї мови була б збережена в іншій. Адже навіть говірки однієї і тієї самої мови в різних краях відрізняються, як стає ясно з галльської мови, яка поділяється на багато говірок: франсійську, пікардійську, нормандську, бургундську та інші. Доречний та зрозумілий вислів говіркою пікардійців не буде доречним серед бургундців, більш того, навіть серед їхніх сусідів з Іль-де-Франсу. Наскільки ж більшою мірою це буде правильно у випадку з мовами різними? Отже, чудовий твір однією мовою не може бути переданий іншою із збереженням тих особливостей, які він має в мові-джерелі." [7: 46].

Для доказу він посилається на Ієроніма Стридонського: "Саме тому Ієронім у своєму посланні про кращий спосіб перекладу висловлюється так: "Так ось, коли я перекладаю дослівно, то виходить незграбно, а варто мені з необхідності, щось змінити в порядку чи способі викладення, як виявляється, що я погрішив проти обов'язків перекладача... Так що, якщо комусь здається, що при перекладі краса складу залишається незмінною, то нехай він дослівно перекладе латиною Гомера, більш того: хай передасть його прозою його ж власною мовою, і тут ти побачиш, що розміщення слів сміховинне, а найкрасномовніший із поетів ледве-ледве володіє мовою" [7: 46].

Бекон скаржиться на бідність сучасних йому народних мов: "Бо нехай хто-небудь із чудовим знанням такого предмета як логіка, або якогось іншого, спробує передати його рідною мовою, то він побачить, що йому не лише бракує думок, але й слів; так що ніхто не зможе зрозуміти цю дисципліну, перекладену у її справжній силі. Тому жоден латинянин не зможе як слід зрозуміти мудрості Святого Письма та філософії, якщо він не розуміє тих мов, з яких вони перекладалися. По-друге, ми повинні враховувати, що перекладачам бракує слів латинською мовою для передачі конкретних творів, бо ці твори не були з самого початку створені латиною. Тому в них використано дуже багато слів з інших мов. А оскільки ці слова незрозумілі тим, хто цих мов не знає, то вони і вимовляються неправильно, і пишуться не так як слід. А через незнання латини вони часто замість неї без міри використовують іспанську чи інші місцеві мови. Наведу лише один приклад із книжки Аристотеля про рослини, де той пише: "*Belenum* дуже шкідливий у Персії, при пересадці у Єрусалимі стає їстівним". Слово *belenum* не є словом науковим. Воно запозичене з іспанської мови. А його латинська назва *jusquiamus* [блекота – Прим. авторів]. Після того, як наді мною, коли я не міг зрозуміти, що читаю, насміялися мої іспанські студенти, яким, зрозуміло, відомі слова своєї власної мови, то я від них врешті-решт дізнався значення цього слова, а також й багатьох інших" [7: 46].

Також Р. Бекон указує на необхідність знання предметної області перекладу, та джерельної та цільових мов, що на той час було новим: "По-третє, хоча перекладач повинен досконало знати предмет, з якого він бажає перекладати, та дві мови, з якої та на яку він перекладає, лише перший перекладач Боецій повністю володів обома мовами, і лише майстер Роберт на прізвисько Гросс-тет [*Велика голова*], недавній єпископ Лінкольнський, знався на науці. А іншим звичайним перекладачам, таким як Герард Кремонський, Михайло Скотт, Аделард Англійський, Герман Тевтонець, з якими ми бачилися в Парижі, істотно бракувало як мовних знань, так і знань наукових; що визнавав уже згаданий Герман стосовно себе та інших, і про що свідчать їхні переклади. [*Сучасні вчені вважають різку критику якості перекладів цих перекладачів з боку Бекона необгрунтованою – Прим. авторів*]. Бо настільки великими є перекручення, необробленість та колосальні труднощі в перекладах Аристотеля, що ніхто не може їх зрозуміти, і кожен переклад суперечить іншому, і раз за разом знаходяться хибні твердження, як стає зрозуміло при порівнянні перекладів різних перекладачів та текстів різними мовами.

Неправильні твердження та багато поганих перекладів так само мають місце і у випадку зі священними текстами. Адже Ієронім доводить, що в перекладах Сімдесяти тлумачів, Феодотіона та Аквіли міститься багато помилок, і оскільки ці помилки були розтиражовані по всіх храмах, то всі вставали на захист перекладу Сімдесяти, немов на захист власного життя, а Ієроніма вважали за фальсифікатора та викривлювача Святого Письма, аж доки потроху істина з гебрійської мови не прояснилася згідно з перекладами латиною святим Ієронімом. Проте, щоб не збивати з пантелику латинян надто великими змінами, з цієї причини, як сам він про це пише, іноді брав він із Септуагінти, іноді з Феодотіона, іноді з Аквіли, й, отже, залишав багато так, як було перекладено іншими, і з цієї причини багато неправильних місць збереглося... Але й добре відомо, що Ієронім, підвладний людським слабкостям, також, траплялось, помилявся у власних перекладах, як він сам часто зізнавався" [7: 46].

Після спроб відхилити латинські тексти Аристотеля як недостовірні, зіпсовані та такі, що його перекручують, твори цього грецького філософа були заново перекладено з грецьких текстів з метою позбавлення їх арабських доповнень [10]. Найвизначнішими з цих перекладачів був англієць Роберт Гроссет (1168 – 1253), єпископ Лінкольнський, канцлер Оксфордського університету.

П е р с п е к т и в у подальшого досліджень бачимо в типологічних порівняннях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Ellis R. The Middle Ages // France P. (ed.) The Oxford Guide to Literature in English Translation. – Oxford: OUP, 2000. – С. 39–45.
2. Ellis R., Oakley-Brown L. British tradition / R. Ellis and L. Oakley-Brown // Baker M. (ed.); Routledge Encyclopedia of Translation Studies. – L. and N. Y.: Routledge, 1998. – P. 333–346.
3. Cohen J. M. English Translators and Translations / J. M. Cohen. – 1962. – London: Longmans, Green and Co. – P. 1–51.
4. Pearsall, D. Old English and Middle English Poetry / D. Pearsall. – London, Henley and Boston: Routledge and Kegan Paul, 1977.
5. Legge, M.D. Anglo-Norman Literature and its Background / M. D. Legge. – Oxford: OUP, 1963.
6. Бородин М.А. Еще раз об англо-нормандском / М. А. Бородин // Philologica: Исследования по языку и литературе. – Ленинград: Наука, 1973. – С. 82 – 88.
7. Robinson D. Western Translation Theory from Herodotus to Nietzsche. / Robinson D. – Manchester: St. Jerome Publishing, 2002.
8. Памятники средневековой латинской литературы X – XII ст./ Отв. ред. М.Е. Грабарь-Пассек, М.Л. Гаспаров. – М.: Наука. – 1972. – С. 275– 276.
9. Kelly L.G. The True Interpreter: A History of Translation Theory and Practice in the West. / Kelly L.G. – New York: St. Martin's Press, 1979.
10. Kelly L. G. History of Translation / L. G. Kelly // Concise History of the Language Sciences from the Sumerians to Cognitivists. / Koerner E. F. K. (ed.). – New York: Pergamon, 1995. – P. 419–430.

Матеріал надійшов до редакції 20.04.2006р

Кальниченко А. А., Подминогин В. А. История перевода и мыслей о переводе в Англии (ранний среднеанглийский период).

В статье рассмотрены история перевода и история мыслей о переводе в средневековой Англии раннего среднеанглийского периода от нормандского завоевания 1066 г. до эпидемии чумы середины XIV в. Исследуется перевод с латинского языка на более престижные, англо-нормандский и английский языки.

О.А. Кальниченко, В. О. Подміногін. Історія перекладу та перекладацької думки в Англії (ранній середньоанглійський переклад)

Kalnychenko O. A., Podminogin V.O. The history of translation and translation thoughts in England (early middle english period).

The study deals with the history of translation and the history of translation thoughts in medieval England of the Early Middle English period from the Norman Conquest of 1066 to the Black Death (mid-XIV c.). The article investigates translations from Latin into more prestigious at that time Anglo-Norman and English.